

УДК 32-027.21-058.17

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України;
С. О. Жувака, студент Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку

Сучасне українське суспільство має чимало проблем, що потребують негайного втручання з боку влади для їх розв'язання. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення процесу маргіналізації суспільства, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу в зв'язку з втратою роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства. З одного боку, поширюється політико-правовий нігілізм та масова аномія, а з другого — зростають протестні настрої серед різних верств населення. Останнє підтверджують результати досліджень, проведених Київським міжнародним ін-

ститутом соціології (КМІС) у рамках проекту незалежної мережі дослідників громадської думки ВІН-Геллап Інтернешнл (WIN-Gallup International) у листопаді — грудні 2011 р. Так, станом на кінець 2011 р. для нашої країни баланс протестних прогнозів становив «+»49 % і вона є наступною після першої десятки найбільш економічно тривожних країн: 55 % українців вважає, що в 2012 р. кількість протестів, пов'язаних з економікою, й дискусій стосовно промисловості збільшиться, всього 6 % прогнозує їхнє зменшення, 20 % декларують незмінну протестну ситуацію порівняно із минулим роком, а 19 % — вагалися із відповіддю¹. Такі дані можуть говорити тільки про одне — країна потребує певних змін, які необхідно розпочати з верхніх «ешелонів» влади, щоб уникнути переповнення «чаші терпіння» народу, яке може вилитись у масові протестні форми поведінки та призвести до руйнувань і навіть невиправданих жертв.

Актуальність даної проблеми обумовлена тим, що останніми роками в Україні поширюється процес маргіналізації суспільства, який може спричинити його нестабільність, а у кінцевому рахунку призвести до соціального вибуху, суспільної руйнації або встановлення тоталітарно-популістського режиму. Жоден український уряд від часів незалежності не зробив нічого для припинення цього деструктивного для суспільства процесу. Тому для розвитку та економічного зростання країни необхідно передбачати і вживати всіх необхідних заходів задля попередження та зменшення обсягів цього негативного явища². Метою статті є розгляд маргінальності й аналіз її вияву в соціальній дійсності сучасної України та спроба запропонувати можливі шляхи вирішення цієї проблеми в сучасному суспільстві.

У науковому обігу термін «маргіналізація» з'явився в 1928 р. у роботі американського вченого Р. Парка. Автор вперше вжив його у своєму есе «Людська міграція і маргінальна людина»³,

¹ Протестні погрози на наступний рік: занепокоєння економікою і промисловістю країни примусить людей вийти на вулиці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiis.com.ua/ua/news/view-133.html>

² История социологии в Западной Европе и США / отв. ред. Г. В. Осипов. — М. : Норма, 2001. — 576 с.

³ Park R.E. Human migration and the marginal man // Park R.E. Race and culture. — GLENCOE, ILL.: FREE PRESS, 1950. — P. 345–346, 349–356.

присвяченому вивченню процесів у середовищі іммігрантів. Поняття маргінальності, за Р. Парком, означало становище індивідів, що перебувають на межі двох різних, конфліктуючих між собою культур, і служило для вивчення наслідків неадаптованості мігрантів, особливостей становища мулатів та інших «культурних гібридів»¹. Сучасне трактування маргінальності як «стану груп та індивідів у ситуації, що змушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних з різким соціально-економічним і соціально-культурним переструктуруванням суспільства в цілому, змінювати свій соціальний стан, що призведе до істотної зміни чи втрати колишнього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також системи ціннісних орієнтацій»², спонукає говорити про загальний характер цієї проблеми.

Позитивні і негативні вияви маргінальності залежать від суспільно-історичних умов та обставин, що складаються. Негативна спрямованість маргінальності виявляється через відчуження, зростання девіантних форм поведінки, що характерно для маргінальних груп, які опинилися на периферії соціуму. Позитивна — пов'язана з новим сприйняттям навколишнього світу, пошуком виходу із ситуації, що склалася.

Маргінал — це особа або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації³. Поява маргінальної особистості пов'язана з деякими причинами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Перша і основна причина, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, є стан, пов'язаний з періодом переходу, який уявляється як криза, коли людина переживає безсилля, відчуженість від світу, у тому числі і від самої себе. Друга причина — невизначеність

¹ Маргінал: електронна енциклопедія Вікіпедія. — Режим доступу: www.ru.wikipedia.org/wiki/маргинал

² Попова И. П. Маргинальность. Социологический анализ : учеб. пособие / И. П. Попова. — М. : Союз, 1996. — 77 с.

³ Золотарьова Ю. І. Маргіналізація суспільства як чинник соціальної девіації / Ю. І. Золотарьова // Вісн. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — №10. — С. 206.

соціального стану, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Пошук «своїх» в умовах соціокультурного плюралізму здійснюється через «інших». Причому «інші», як правило, розглядаються як «чужі». Третя причина — статусна неузгодженість чи несумісність. Особливим фактором маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах переходу, що підсилює деструктивізм маргінальності. У цих умовах у соціумі зростає процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання¹.

Отже, необхідність дослідження цієї проблеми визначається практичною потребою у вивченні інтенсивних змін, що відбуваються в суспільстві, та пошуку механізмів вирішення проблеми його маргіналізації

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що маргінальність, будучи заявленою як проблема в дослідженнях американського соціолога Р. Парка, так чи інакше розглядалася й у роботах Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Маркса, Р. Мертона, П. Сорокіна. У подальшому вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргінальності присвятили свої роботи Е. Стоунквіст, Т. Веблен, Т. Шибутані, У. Самнер, А. Фарж, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Прибиткова, І. Попова, О. Черниш, М. Черниш, Є. Головаха, Т. Шибутані, Д. Ольшанский, М. Шульга та ін.

Труднощі у визначенні маргінальності характеризує І. Попова², яка вказує на широке використання терміна у різних науках (соціології, соціальної психології, політології, філософії, економіки тощо), що сприяє міждисциплінарному, загальному

¹ Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Л. І. Кемалова ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімф., 2006. — 20 с.

² Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социол. исслед. — 1999. — № 7. — С. 62–71.

характеру. Крім того, у процесі застосування поняття виникло кілька його трактувань, що пов'язувалися з різними типами маргінальності. І нарешті, нечіткість у визначенні ускладнила процес вимірювання явища, його емпіричної інтерпретації. Наприклад, М. Шульга характеризує маргінальну особу як таку, що не адаптована до кардинальних змін, які оточують її¹. Як соціокультурний правовий феномен, що характеризує рівень розвитку суспільства в період між розпадом раніше домінуючої системи цінностей і світоглядних настанов і формуванням нової системи способів їх інтерпретації, форм і методів реалізації, презентації в сучасній правовій реальності визначає маргіналізацію В. Скорик². Поведінку, що мотивована ставленням до норм права як до інструменту державного примусу при повному або частковому ігноруванні інших важливих соціальних якостей останніх, визначає як маргінальну А. Г. Зубко³. Загальним недоліком досліджень маргінальної проблематики залишається її фрагментарність і слабка політологічна розробка.

Найчастіше маргіналізацію визначають як явище, що демонструє положення людини між будь-якими соціальними групами. Це певна форма аномії, тому що характеризується невключенням індивіда в соціальну структуру, його перебуванням у проміжному стані між елементами цієї структури. Охарактеризувати її можна як процес руйнування громадянського суспільства, що виявляється у розпаді соціальних груп, розрив традиційних зв'язків між людьми, втрати індивідами об'єктивної приналежності до тієї чи іншої соціальної спільності, перекрученні естетичних, етичних, правових, фізіологічних та інших загальнолюдських норм і цінностей, перетворення людей на духовних і соціальних люмпенів, повністю залежних від непе-

¹ Шульга Н. Маргинальность как кризис идентичности / Н. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170.

² Скорик В. Поняття та зміст маргінальності: адміністративно-правовий аспект / В. Скорик // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 12. – С. 68–72.

³ Зубко Г. Маргінальна поведінка як різновид правомірної поведінки особи / Г. Зубко // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 12. – С. 133.

редбачуваних і безконтрольних дій влади, демагогів і авантюристів¹. При «відсутності чіткої системи соціальних норм, руйнуванні єдності культури»² маргінальна особа проявляє занепокоєння, агресивність, надмірне честолюбство, ранимість психіки, егоцентричність³. Аномічний стан суспільства, зумовлений процесом маргіналізації, у свою чергу сприяє масовому поширенню різних форм девіантної поведінки та значною мірою визначає і характер тенденцій розвитку злочинності.

Так що ж лежить в основі процесу маргіналізації?

Відповідь на це питання шукають різні дослідники. Наприклад, Ю. Волков і В. Полікарпов висловлюють думку, що будь-яка людина — істота багатовимірна, що має багато властивостей і якостей, функцій і ролей, тому за одними критеріями і параметрами вона належить до більшості, але з інших потрапляє в одну з меншин — вона молода чи стара, бідна чи багата, здорова чи хвора, чоловік або жінка. Тому кожен може вважатися маргіналом — у силу невизначеності соціального статусу і незабезпеченості завтрашнього дня, специфічних якостей особистості, нестійкості здоров'я та психіки, випадковостей у повороті долі, будь-яка риса характеру, професія чи хобі на тлі всіх інших разом узятих становить явну меншість і може вважатися відхиленням від норми, а отже, приводом для репресій. І справді, немає і не може бути абсолютно здорових і нормальних людей, благополучних в усіх відношеннях таких, що відповідають «нормальній людині»⁴.

Відомо, що саме від політики, яку проводить влада, залежить «левова частка» благополуччя країни, її економічний та

¹ Маргіналізація: електронний «Глумачний словник суспільствознавчих термінів». — Режим доступу: http://www.slovarnik.ru/html_tsot/m/marginal5nost5-marjinal5nost5.html

² Крижанівський А. Маргіналізація правопорядку як реалія сучасного правового життя / А. Крижанівський // Сучасний вимір держави та права. — 2008. — № 5. — С. 88.

³ Московкин В. Маргиналы: личность, общество, цивилизация / В. Московкин // Бизнес Информ. — 1996. — № 15. — С. 25.

⁴ Волков Ю. Г. Интегральная природа человека: естественно-научный и гуманитарный аспекты / Ю. Г. Волков, В. С. Поликарпов. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2004. — С. 45–46.

соціальний розвиток та позиція на світовій арені. Якщо влада проводить політику, що призводить до дегуманізації суспільства, то поглиблюється відчуження людини від суспільних інститутів, культури, моралі. В історії та сьогодні існує багато прикладів невдалої владної політики, яка призводила до пришвидшення або навіть до повної маргіналізації суспільства. Наприклад, нещодавні події у Північній Кореї, пов'язані зі смертю вождя країни Кім Чен Іра. «Мешканці КНДР зустріли оголошення із сумом та скорботою: державне ТБ поширило кадри, як сотні людей шикуються біля пам'ятників Кім Чен Іру в шеренги, плачуть та кидаються на коліна. Почалися «народні суди» над тими, хто не оплакував Кім Чен Іра та не брав участі у жалобних заходах. На засіданнях партійці критикували байдужих співвітчизників, які недостатньою мірою проявляли почуття після смерті колишнього керівника країни. Ті, хто не дотримувався жалоби, можуть отримати до шести місяців трудових таборів»¹. І це при тому, що жителям КНДР на місячну заробітну плату можна купити лише кілограм свинини, вони харчуються в основному рисом або бобовими. Катування та інші жорстокі, нелюдські або принизливі види поводження з людьми, які застосовуються, у тому числі у вигляді покарання, публічні страти, надтермінове тюремне ув'язнення, відсутність судового процесу і верховенства закону, смертні вироки у політичних справах, існування великої кількості тюремних таборів і широке застосування примусової праці — такими є реалії сьогодні у цій країні.

Відбувається покарання громадян КНДР, що були за кордоном: їх від'їзд розглядається як державна зрада, їх беруть під арешт, піддають тортурам, жорстокому чи принизливому поводженню або смертній карі. Загальні обмеження свободи думки, совісті, віросповідання, слова, мирних зібрань та об'єднань, доступу до інформації, обмеження, що накладаються на людей, які бажають вільно пересуватися всередині країни або покину-

¹ У КНДР байдужих до смерті Кім Чен Іра відправляють до трудових таборів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/u-kndr-bayduzhih-do-smerti-kim-chen-ira-vidpravlyat-do-trudovih-taboriv.html>

ти її¹, — сукупність всіх цих фактів може свідчити про цілеспрямовану тоталітарну політику влади.

Ознаки маргінальності простежуються і в нашій державі. Вийшовши з колись єдиного простору СРСР, але так і не інтегрувавшись до європейського простору, Україна опинилась у ситуації подальшої невизначеності з напрямками власної, тобто проукраїнської, державної політики, ситуація у країні лише загострюватиметься. Часта зміна урядів, які при цьому реалізують діаметрально протилежні курси державної політики, демонструючи відсутність всередині країни узгодженого бачення стратегічного розвитку нашої держави, зростання кредитних зобов'язань, надумані та штучні, інспіровані з-за меж України мовні проблеми, відсутність чіткої програми економічної стабілізації, неспроможність опозиції до конструктивного діалогу, її політична заангажованість, постійне беззмістовне реформування правоохоронних органів і судової системи тощо є прямою загрозою державі і можуть мати незворотні згубні наслідки.

Крім того, через невиважену державну політику до маргінальних прошарків із часом будуть віднесені цілі галузі, зокрема сільськогосподарські. Як приклад, можна навести реформу українського села, яку наша влада обіцяє вже багато років. За ці роки люди в селі не стали жити краще, село не стало розвиватися, не зупинилося моральне його занепадання. «Так буде, доки в бідних державах не запанує розум. І треба сказати: це найперше стосується України», — цьому пророчому висновку Миколи Руденка (українського письменника, філософа, громадського діяча) вже десятиріччя. А цьому народному прислів'ю: «А віз і нині там», — сторіччя².

Проблема маргінальності має бути предметом досліджень не тільки філософських, соціологічних і політологічних наук, а й передусім правових, у рамках яких слід визначити ці поняття, розглянути умови формування маргіналізації населення, а також

¹ Права человека в КНДР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/права-человека_в_КНДР

² Реформування села — це не тільки купівля-продаж землі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.ua/blog/1345/reformuvannya-sela-cene-tilki-kupivlya-prodazha-zemli>

передбачити конкретні напрями державної політики щодо зменшення рівня маргінальності, трансформації маргінальних груп, їх соціалізації, тобто залучення до реальних і діючих соціальних систем, які функціонують у конструктивному руслі, а також можуть відігравати консолідуючу роль у реалізації державної політики¹.

Українська влада зробила «подарунок» народу, який дивує не тільки сам український народ, а і зарубіжні країни. Уряд пропонує українцям харчуватися удвічі гірше, ніж годували німецьких військовополонених у сталінських таборах у 1941 році. 106 грамів хліба, 5 грамів сала і 25 грамів ковбаси, півтора стакана молока та 250 грамів картоплі на день, пара шкарпеток та колготок на рік, одна пара білизни на 5 років — це не тюремні норми, а рекомендований державою так званий споживчий кошик для українців. У країнах заходу про населення дбають набагато краще. Скажімо, в Англії у споживчий кошик закладено шампанське та пиво, а ще MP3-плеєр з музичними записами. Крім того, акустична гітара і великий перелік товарів для дому, включаючи дверні ручки та витрати на садівника. Кошик США передбачає витрати на тютюнові та алкогольні вироби, витрати на освіту, мобільний та комп'ютерний зв'язок. А французи заклали у свій споживчий кошик навіть витрати на відвідування перукарні, купування лаків для волосся, гелів для душу та інших численних косметичних засобів, без яких сучасне життя неможливе. Крім цього, передбачені кошти на няню для дитини, апарати для виправлення зубів, проїзд на таксі, а також їжу для котів та собак². «Нинішня влада корумпована і контролюється олігархами. Внутрішня політика нашої держави зараз деструктивна і небезпечна для народу. Влада діє проти миру, спокою і стабільності в Україні. За рейтингом найбільш корумпованих держав Україна перебуває поряд із Гватемалою.

¹ Скорик В. Поняття та зміст маргінальності: адміністративно-правовий аспект / В. Скорик // Підприємництво, господарство і право. — 2010. — № 12. — С. 68–72.

² Споживчий кошик українця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/spozhivchiy-koshik-ukrayincy-a-viyavivsya-girshim-nizh-payok-viyskovopolononogo-u-1941-roci.html>

Отже, підстава маргінальності — у людині, а механізм її вияву — у суспільстві. Маргінальність є одним із дисфункціональних явищ, що перешкоджають нормальній життєдіяльності соціуму, формуванню конструктивних і плідних соціальних відносин. «Головна ознака маргіналізації, — пише Є. Стариков, — розрив соціальних зв'язків, причому в «класичному» випадку послідовно рвуться економічні, соціальні і духовні зв'язки»¹.

Сьогодні спостерігається надмірне збільшення кількості маргінальних прошарків, у зв'язку з чим небезпечними стають масштаби і темпи маргіналізації в Україні. Масове безробіття зумовлює поширення неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, що лише поглиблює ступінь маргіналізації та соціального виключення певних прошарків суспільства в Україні. Юридичні та соціальні гарантії не поширюються на дану категорію. Це зумовлює, зокрема, кризу професійної ідентифікації та збільшення латентної ідентичності. Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства — збіднілі верстви населення, безробітні, «елітна» група населення, люди похилого віку, молодь, мігранти та ін.

Повне вирішення цієї проблеми пов'язано з виходом країни з кризи і стабілізацією суспільного життя, формуванням стійких функціонуючих структур, що реально робить цю перспективу віддаленою. Однак виявляється необхідність і потенційні можливості суспільно-прийнятного вирішення проблеми маргінальності за допомогою цілеспрямованого управлінського впливу на різні групи факторів, що детермінують це явище.

Основними напрямками вирішення проблеми маргінальності у сучасних умовах на рівні держави можуть бути такі:

а) розробка стратегічних напрямів і засад, які включають створення правових та економічних умов для нормального розвитку підприємництва, самозайнятості, приватної практики, створення фонду перепідготовки кадрів та розробка концепції підвищення кваліфікації соціально-професійної частини зайнятого населення;

¹ Стариков Е. Маргиналы и маргинальность в советском обществе / Е. Стариков // Рабочий класс и современный мир. — 1989. — № 4. — С. 142–155.

б) вирішення державною системою соціальної підтримки груп та індивідів, маргінальних за своїми природними та соціально-демографічними ознаками (інваліди, непрацездатні, особи пенсійного віку, молодь і т.п.).

На рівні міст та сіл: конкретні висновки та рекомендації, що визначають шляхи, напрями та заходи роботи з соціально-професійними групами для різних адміністративних рівнів і ланок управління¹. Сучасне суспільство нічим не захищене від негативного впливу владних структур. Тому є необхідність у підвищенні наукової розробки і обґрунтованості державних, муніципальних, галузевих програм із соціального захисту населення.

Ці дієві заходи включають:

– професійну підготовку та перенавчання осіб, що стали безробітними або тих, кому загрожує безробіття;

– створення нових робочих місць, в основному в державному секторі економіки;

– забезпечення географічної мобільності населення і робочої сили шляхом надання субсидій і кредитів на вакантні місця;

– інформаційне забезпечення населення про вакантні місця по регіонах країни, за професіями, рівнем кваліфікації, надання кожному, хто шукає роботу, можливості зв'язатися з підприємствами, де є робочі місця;

– заохочення розвитку підприємництва шляхом надання субсидій і кредитів².

На жаль, проблема не вирішується державою. Владі необхідно зрозуміти, що без сильної, некорумпованої держави неможливо здійснити позитивні перетворення в економічній, політичній, соціальній сферах життя, поліпшити моральний клімат у суспільстві, зняти суперечності в соціумі. Ігнорування владою процесу маргіналізації суспільства призведе до того, що деструктивні процеси в суспільстві будуть лише поширюватися.

¹ Бідність як ганьба неспроможного суспільства // Голос України. – 2006. – 19 лип. (№ 129 (2880)). – С. 12.

² Маргинализация населения Украины / под ред. В. В. Оникиенко. – К. : Представительство Европейской Комиссии в Украине, 2007. – С. 18.

Тому вивчення процесів маргіналізації і позицій маргінальних груп у сучасних умовах дасть змогу, по-перше, прогнозувати розвиток соціальної структури суспільства, по-друге, знаходити адекватні заходи для запобігання повному розпаду соціальної структури, який загрожує не лише посиленням суспільної нестабільності, а й іншими серйозними наслідками.

Е. Н. Сахань, С. А. Жувака

МАРГИНАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА КАК ДЕСТРУКТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ ЕГО РАЗВИТИЯ

Рассмотрены факторы, влияющие на процесс маргинализации общества, выявлены причины появления маргинальной личности и определены деструктивные последствия процесса маргинализации для развития общества. Предложены пути решения вопроса маргинализации в современном обществе.

Ключевые слова: маргинал, маргинальность, маргинализация общества.

E. N. Sahan, S. A. Zhyvaka

MARGINALIZATION OF SOCIETY AS A DESTRUCTIVE COMPONENT OF ITS DEVELOPMENT

In this article considers the factors that affect the marginalization of society. It identified the reasons of appearance of marginalized individuals and determines the destructive consequences of the marginalization of the development of society. Proposed solutions to the issue of marginality in modern society.

Keywords: marginal, marginality, marginalization of society.